

Олена Прищеп

**ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ
ПОВІТОВИХ МІСТ І МІСТЕЧОК
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗРІЗ ПРОБЛЕМИ**

Місто – цей неосяжний у своїй багатоманітності феномен людської цивілізації – привертає і продовжує привертати увагу багатьох дослідників різних галузей знань. Інтерес до містознавчої тематики в сучасній українській історіографії підживлюють як можливості значно ширшого використання методологічного інструментарію, успішно апробованого у зарубіжній урбаністичній історіографії упродовж другої половини ХХ ст., так і нагальна потреба осмислення сучасних викликів українських реалій, продиктованих невідступним ходом урбанізаційного процесу. Адже, за офіційними статистичними даними, вже майже 70 % населення України проживає у містах. І хоча більшість європейських країн перетнули цей рубіж набагато раніше (наведемо приклад Англії, де такі показники фіксувалися ще на початку ХХ ст.)¹, вивчення проблем життєдіяльності українських міст та їхніх мешканців як ніколи актуальне.

Реальним кроком на шляху до переосмислення українського міста як дослідницького об'єкта і своєрідним дороговказом для вітчизняних містознавців на найближчу перспективу служить теоретичний доробок Я.Верменич в галузі історичної урбаністики². Наголошуючи на важливості міждисциплінарного підходу до вивчення міської проблематики, який здатен поєднати в собі історичне, соціологічне, економічне, культурологічне, містобудівне та ряд інших його бачень, дослідниця констатує реальне збагачення сучасних світових історіографічних практик у цій царині досліджень соціологічними підходами та антропологічним баченням³. Як відомо, акцент на інтегративній та комунікативній суті природи міста ще на початку ХХ ст. прозвучав у працях класиків соціології М. Вебера⁴,

¹ *Chwalba A.* Historia Polski 1795–1918. – Kraków, 2000. – S. 87.

² *Верменич Я.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011.

³ Там само. – С. 9.

⁴ *Вебер М.* Історія хозяйства. Город. – М., 2001. – С. 375.

Г. Зіммеля⁵. У 1920-ті рр. російський дослідник М. Анциферов закликав до комплексного підходу у пізнанні міста як соціального організму, виділяючи при цьому, поміж багатьох інших, й таку його функцію, як концентрація духовного життя у всіх його проявах⁶. У другій половині ХХ ст. соціокультурна парадигма міста стає визначальною у працях істориків школи «Анналів»⁷, представників чиказької школи соціології, сучасних прихильників неовеберіанського та неомарксистського підходів до соціології міста⁸.

Безперечно, що на сьогодні пошуки вироблення спільної концепції для означення суті міста усе більше набувають соціологічного характеру. Це зауваження особливо актуальне щодо дослідження міста на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст., яке, на відміну від середньовічного міста, вкрай слабо вивчалось українською радянською історіографією⁹. І хоча останнім часом з'явилася низка урбаністичних студій, присвячених проблемам українського міста у межах указанного хронологічного відтинку, переважно функціональний підхід до його вивчення продовжує домінувати. Однак, зауважимо, що навіть найбільш скрупульозний розгляд економічних, соціальних, демографічних, культурно-освітніх складових життєдіяльності міста не дозволяє поглянути на місто як на лише йому притаманну соціальну і культурну цілісність, яка ніколи не буває постійною і незмінною. Поєднання розгляду міста як системи з його соціальною організацією та культурним наповненням, як це широко практикується в зарубіжній історіографії, прокладає дорогу і в українській історичній науці¹⁰.

Сучасне розуміння культури в контексті соціальної історії трактується у культурології як сфера духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, що визначає норми поведінки, мислення, почуттів людини, різних верств населення і націй в цілому¹¹. У першу

⁶ Анциферов Н. П. Пути изучения города, как социального организма. Опыт комплексного подхода. – Ленинград, 1926. – С. 4, 17.

⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV–ХVІІІ ст. – Т. 1. – К., 1995. – С. 413-482.

⁸ Соціологія міста: навч. посіб. / За заг. ред. О. К. Міхеєвої. – Донецьк, 2010. – С. 54-62.

⁹ Реєнт О. П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 226.

¹⁰ Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2008. – 104 с.; Соціологія міста. – С. 289-457.

¹¹ Хома І. Я., Сова А. О., Мина Ж. В. Історія української культури: навч. посіб. – Львів, 2012. – С. 10.

чергу такий підхід характерний для розгляду міської культури західноєвропейських міст нової доби, у яких на соціокультурні, світоглядні, соціально-політичні складові життя містян накладала відбиток ринкова економіка із її новими вимірами духовної і соціальної свободи. Як відомо, вони були продиктовані не лише якісно новою роллю ринку, а й реальним формуванням громадянського суспільства у містах Західної Європи. Ця нова атмосфера, наповнена відчуттям свободи, мала сприяти усвідомленню кожним мешканцем міста своєї причетності до модерного суспільства й органічної єдності з ним¹².

Саме в таких осередках міського життя з часом сформувалася світська, секуляризована, власне, стандартизована культура, поширена на усі соціальні, етнічні, релігійні групи міського населення. Під назвою «високої культури», як упорядковану і стандартизовану систему ідей, її трактує Е. Гелнер¹³. Розмірковуючи з цього приводу, Я. Пасько наголошує, «що коли така культура стверджується у міському середовищі і заповнює собою певний територіальний ареал, а також стає характерною ознакою належності до суспільства кожної людини – вона отримує назву національної культури. У такий спосіб міський самоврядний соціум починає сприйматися як частина національного суспільства¹⁴.

Однак досвід минулого, спроектований на українські реалії, засвідчує, що урбаністична модель суспільства на українських етнічних землях відрізнялася від західноєвропейської, вона не сприяла виробленню виразної української ідентичності, оскільки у міському середовищі фактично була відсутня важлива його ланка – насамперед український національний елемент¹⁵.

Яким же бачиться культурне наповнення міського життя у пізній новий час (кінець XVIII – початок XX ст.)? З огляду на відсутність поки що цілісного дослідження окреслених вище проблем, на наш погляд, варто зосередитися на регіональному вимірі міського культурного життя, а вже у подальшому накопичений матеріал стане підґрунтям для порівнянь і певних узагальнень. При цьому галузевий підхід має поступитися інтегративному, коли сфера міського культурного життя розглядається насамперед як процес таких взаємовідносин усіх

¹² Шыбека З. В. Гарадская цывілізацыя і свет. Курс лекцій. – Вільня, 2009. – С. 71, 107.

¹³ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М., 2004. – С. 33.

¹⁴ Пасько Я. Историчні аспекти урбанізації // Соціологія міста. – С. 33-34.

¹⁵ Кравченко В. Українська історична урбаністика в часі та просторі // Схід-Захід: Історико-культурологічний зб. – Вип. 15. Проблеми історичної урбаністики. – Харків, 2011. – С. 9-10.

членів міського соціуму, у якому не лише продукування культурних цінностей, а й їх розподіл, споживання здатне поширюватися (в ідеалі) на усе міське населення¹⁶.

Слід зазначити, що міським осередкам комунікативна організація соціуму була притаманна упродовж усього періоду їхнього розвитку. Вона позначалася у тому числі і на духовній складовій життя містян. Ще на початку 2000-х років О.Карліна, простежуючи роль міста в аграрному (відтак традиційному) суспільстві і акцентуючи увагу на його топографії, гетерогенності (етнічній, соціальній, професійній тощо), міському характері виробничої діяльності, інститутах влади, фіксувала притаманні йому важливі культурні ознаки: воно здатне переборювати власну замкненість, включати у себе нових людей. Місто надає можливість постійно спілкуватися між собою представникам практично усіх суспільних груп, людям із місцевого середовища і зайшлим представникам інших етносів, іншої культури¹⁷. Щоправда, питання про ступінь інтенсивності подібних процесів у містах на українських етнічних територіях в умовах аграрного суспільства так і залишилося без відповіді.

По суті посил О.Карліної як рефлексія на переосмислення тогочасних здобутків західноєвропейських і російських науковців в галузі урбаністики прийнятний і для дослідження пореформеного міста на українських землях, які перебували у складі Російської імперії. Зазначимо, що в силу специфіки української модернізації, яка слабо і вибірково позначилася на розвитку українських міст у другій половині XIX – на початку XX ст., значна їх частина продовжувала залишатися доіндустріальними (по суті, домодерними). Саме такими, як на наш погляд, фактично упродовж усього періоду перебування у складі Російської імперії сприймається переважна більшість міст українського Правобережжя.

Обравши для дослідження один із історико-географічних регіонів України – її Правобережжя у межах відтинку кінця XVIII – початку XX ст., коли значна частина українських етнічних земель перебувала у складі Російської імперії, пропонуємо зосередитися на тому, що з точки зору культурної – у першу чергу духовної – взаємодії, може зацікавити дослідника у найбільшій групі міських поселень, яку складають повітові міста (будемо розглядати їх разом із заштатними), а також у містечках. Стосовно останніх, то тут варто застосувати вибіркового підхід, оскільки, незважаючи на їхню безумовну кількісну перевагу, лише частина із них за інтенсивністю культурного життя могла претендувати на статус справжнього міста.

¹⁶ Очерки русской культуры XIX века. Т. 1. – М., 1998. – С. 6.

¹⁷ Карліна О. Роля міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Клію. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 497.

Передбачаємо, що окремого розгляду потребують губернські міста – насамперед Київ, а також Житомир та Кам'янець-Подільський. Усе ж таки, міркуємо, у цих найбільших осередках міського життя на території Правобережної України культурні процеси мали дещо інший вимір – значно ширший, динамічніший. Сам статус цих міст як центрів губернії задавав їм прискорений ритм життя у порівнянні з рештою міських поселень. Зазвичай саме тут акумулювалися нові культурні запити, відбувалося їх нагромадження і поширення на увесь міський простір Правобережжя. У першу чергу це стосується Києва. Якщо у першій половині XIX ст. це місто ще мало вирізнялося поміж решти міських поселень і не претендувало на роль регіонального центру Правобережжя, то починаючи з другої половини XIX ст. Київ усе більше увиразнюється як локальна столиця Правобережжя із властивою лише йому специфікою міського життя, з одного боку, а з іншого – як провінційне місто по відношенню до столичних центрів Російської імперії – Санкт-Петербурга і Москви¹⁸. Стосовно Житомира і особливо Кам'янця-Подільського усе ж слід мати на увазі, що наприкінці XIX – на початку XX ст. їх темпи розвитку дещо загальмувалися, натомість пришвидчилась хода таких повітових міст як Рівне, Вінниця і Могилів. Та все ж низка новацій у сфері освітнього й загалом культурного життя (наприклад, відкриття перших жіночих гімназій, публічних бібліотек, театральних закладів) насамперед була пов'язана із губернськими центрами.

В період перебування Правобережної України у складі Російської імперії кількість населених пунктів, зарахованих офіційно до міських поселень, виглядала достатньо стабільно: 41 місто (з них 3 губернських, 33 повітових та 5 заштатних) та 378 містечок. На початку XX ст. офіційного статусу заштатних міст набули Здолбунів і Жмеринка, і, таким чином, кількість офіційних міст тут зросла до 43. За чисельністю жителів міські поселення регіону залишалися переважно малими (до 10 тис. мешканців), або середніми (20–30 тис.). Останнє уточнення важливе з точки зору того, що, на противагу великим містам, у малих та середніх спостерігався властивий лише їм уповільнений зріз культурного життя, зафіксований в укорінених традиціях і значно слабших рефлексіях на соціальні виклики часу. Однак і вони мали здатність акумулювати певний культурний потенціал міського соціуму.

Перш ніж окреслити власне бачення моделі формування культурного міського простору Правобережжя України імперської доби, зупинимося на ключовому понятті нашого теоретичного зрізу – «середовище». Його дефініція на сьогодні не має чіткості й однозначності. У загальному розумінні «середовище» трактують як

¹⁸ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. – Львів, 2007. – С. 29-30.

оточення¹⁹. Поміж різних словникових тлумачень виберемо наступне: середовище – це «сукупність людей, зв'язаних спільністю життєвих умов, занять, інтересів і т. ін.»²⁰. Його синонімічний ряд доволі розлогий. Якщо не тотожними, то близькими за смыслом є слова: сфера, гурт (людський), коло, обшар, оточення, довкілля²¹. Останні два – «оточення» і «довкілля» видаються найбільш співзвучними «середовищу» у тому значенні, в якому ми його збираємося розглядати²².

У науковому обігу у різних контекстах поширені вислови: «середовище людей», «середовище людини», «життєве середовище», «соціокультурне середовище», «суспільно-культурне середовище», «міське середовище» тощо. Міське середовище, як на наш погляд, здатне увібрати в себе увесь спектр наведених дефініцій. Воно охоплює і середовище окремо взятої людини – представника міського соціуму, і середовище усіх містян. Міське довкілля обов'язково наповнене соціокультурним змістом, воно може трактуватися і як суспільно-культурне.

Міське середовище – поняття безумовно соціальне, оскільки передбачає вимір стосунків окремо взятого містянина із його оточенням. Будучи «соціально наповненим», міське довкілля має і культурний вимір, оскільки соціальна спільнота – це насамперед культурна спільнота певних груп людей. Адже культура відтворює сукупність набутих і таких, що передаються із покоління в покоління, значимих уявлень про світ, цінностей, норм, правил поведінки і відносин, які є спільними для окремої соціальної спільноти і усього соціуму і які регулюють ці суспільні відносини²³. В такому разі можна говорити про міське культурне середовище, яке існує завдяки різнобічним взаєминам. На нашу думку, його можна трактувати як у широкому, так і у вузькому значенні.

У широкому форматі поняття «культурне середовище» трактується в соціології міста – складовій соціології культури – як «стійка структура буття людини в єдності речових та особистісних елементів, з

¹⁹ Смирнов Д. В. Социокультурная и развивающая образовательная среда образовательного учреждения: проектирование и принципы формирования. – Режим доступу: <http://www.portalus.ru/modules/pedagogics/rus>

²⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2003; Словник української мови. Том дев'ятий. – К., 1978. – С. 137.

²¹ Середовище // Словопедія: Словник синонімів. – Режим доступу: <http://slovopectia.org.ua.html>

²² Автор вдячна В. С. Шандрі за пропозицію звернути увагу на ширше використання терміна «довкілля» у значенні «середовища», що може послужити збагаченню українського словотворення.

²³ Культура и культурология: Словарь /А. И. Кравченко (ред.-сост.). – Екатеринбург; М, 2003. – С. 508.

якими взаємодіє певний соціальний суб'єкт, які є нішею для його соціально-культурного існування і які якщо не визначають спілкування з культурою, то істотно впливають на нього, на потреби діяльності, що пов'язана з освоєнням і створенням духовних та інших цінностей, на спосіб життя особистості і груп, до яких вона входить»²⁴.

Предметно-речовими складниками культурного середовища міст, як вважають В.Піча та О.Семашко, виступає архітектурно і культурно освоєний простір із його неповторно-естетичною своєрідністю і атмосферою, який здатний впливати на дух (внутрішній світ) і соціальну спрямованість тих, хто до нього причетний. Водночас, на їх думку, культурне середовище формують і ті соціальні інститути, метою яких є творення, збереження і поширення цінностей культури та самі ці цінності, пам'ятки культури тощо²⁵.

Хоча вказані автори назвали лише один такий соціальний інститут, а саме – бібліотеки, до таких, безперечно, мають відноситися навчальні заклади, культурно-просвітницькі установи, різноманітні громадські організації. Розширити простір міського культурного середовища здатні й театри, музеї. Поміж основних соціокультурних елементів, які наповнюють міський культурний простір, важливе місце належить поширенню книжки. Залучення до книжкової культури усе ширших верств міського населення відбувається через такі канали комунікації, як школи, бібліотеки, а ще книгарні, книжкові склади, друкарні, організація народних читань, діяльність товариств по розповсюдженню знань тощо.

Широке бачення міського середовища (насамперед як культурного) було притаманне й російському урбаністу В.Глазичеву. Він пропонував поглянути на світ міської культури зсередини. Ставлячи риторичне питання про пошук спільного, яке б об'єднувало усіх мешканців міста й усі його інституції у певне ціле, і, таким чином, дозволяло відрізнити одне місто від іншого, він стверджував: «Нам не знайти найбільш прийнятної і очевидної вислову для визначення цілісності (яку належить відшукати), ніж та особлива сукупність забудови і просторів, предметів і знаків, людей та їх переміщення, їх взаємовідносин у повсякденному житті міста, котру прийнято позначати словами «міське середовище»²⁶.

Суб'єктами культурного середовища виступають – чи то у ролі його творців, чи просто користувачів – самі містяни, об'єднані у різні

²⁴ Соціологія культури: Навч. посіб. / За ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К., Львів, 2002. – С. 101.

²⁵ Там само. – С. 102.

²⁶ Глазичев В., Егоров М., Ильина Т. и др. Городская среда: Технология развития: настольная книга. – М., 1995. – Режим доступа: <http://www.glazichev.ru/books.htm>

соціальні (а стосовно розглядуваного періоду ще й станові), етнічні, релігійні групи тощо.

Вужче означення міського культурного середовища вбачається у виокремленні певної частки «суспільно-культурного середовища». Як відомо, цим терміном, який належить доробку сучасних російських науковців, окреслюють увесь соціальний простір (у тому числі й за межами міських осередків), у якому функціонує культура²⁷. Суспільно-культурне середовище визначає наповнюваність і багатоманітність духовно-інтелектуального життя, загалом процесу культурного розвитку, об'єктивні і суб'єктивні можливості побутування культури у різних соціальних прошарках. Насамперед його формування пов'язане з міськими осередками життя. Адже саме місто як тип поселення забезпечує велику різноманітність та інтеграцію людської діяльності, в результаті якої культурна складова стає повноправною частиною міського життя.

Таким чином, міське культурне середовище у вузькому значенні може трактуватися насамперед як сфера духовної людської взаємодії і взаємовпливів у просторі міста. До його творення поступово залучаються усі члени міського соціуму. Міське культурне середовище існує завдяки численним людським взаєминам. В ідеалі його простір здатний поєднати спільною культурною діяльністю містян різних соціальних, етнорелігійних, професійних груп тощо, що можна спостерігати, скажімо, на прикладі сучасних українських міст.

Безумовно, окреслені межі такого уявного міського культурного середовища співіснують у взаємодії із архітектурним простором міста, тим спектром повсякденного укладу життя, який стосується насамперед задоволення духовних запитів пересічного мешканця міста. Однак розгляд цих компонентів міського культурного середовища не обов'язково має бути визначальним, а в залежності від поставленої мети він підпорядкований стратегії дослідження духовного культурного життя містян.

Усе ж таки подана вище схема більш прийнятна до вивчення культурного доквілля сучасних міст. Наскільки вона може бути придатною для дослідження міського культурного середовища у попередні історичні епохи? Адже процес його формування – довготривалий, мінливий і не завжди передбачуваний. Його наповнюваність, як уже зазначалося, залежала від адміністративного статусу міст, їх соціально-економічного потенціалу, а ще й від характеру історичної доби, регулятивного впливу держави, особливостей розвитку окремих територіальних складових тієї чи іншої країни.

Вважаємо, що дослідження культурного доквілля повітових міст і містечок трьох правобережних українських губерній у складі Російської імперії потребує напрацювання власної схеми. Безумовно, в

²⁷ Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. – М., 2001. – С. 7.

нагоді має прислужитися досвід сучасних російських дослідників, які вивчають культурне середовище міст внутрішніх губерній імперії Романових²⁸. Однак досліджувані ними російські міста за соціальним, етнічним, конфесійним складом населення виглядали більш однорідними, ніж міста на Правобережній Україні. Тут потрібно врахувати ще й те, що міські поселення правобережних українських губерній у попередній період розвивалися у руслі традицій Речі Посполитої, усе ж таки відмінних від Російської імперії.

В процесі розробки моделі формування культурного середовища міст і містечок Правобережної України базисними вбачаються наступні моменти. *По-перше*. У містах Правобережної України досліджуваного періоду одночасно розвивалися і співіснували як традиційні культури окремих етнічних спільнот, з яких складалося міське населення, так і модерні паростки культури нової соціальної еліти.

Традиційна культура формувала насамперед етнічну культурну ідентичність єврейського, польського, українського, російського та інших груп міського населення. У кожній етнорелігійній групі вона проявлялася у спільних ознаках щоденної праці, сусідських стосунках, спільній релігійній практиці, економічній поведінці, дозвіллі та розвагах. Як слушно стверджує А. Капелер, усі етнорелігійні групи в містах Правобережної України в імперську добу жили цілком ізольовано одна від одної, дотримуючись власних традиційних культур²⁹. Усі вони були задіяні у творенні міського культурного простору, однак не монолітно, а окремими етнічними групами. Водночас усі вони були об'єднані межами спільного соціального простору, отож існували точки перетину не лише їх економічної діяльності, а й культурної.

Саме на таку культурну строкатість Києва ХІХ – початку ХХ ст. звернула увагу В. Шандра: «Київ був історичним містом, в якому проживали різні етноси. Причому, кожний з них дотримувався власної культури. Тому Київ був скоріше місцем функціонування кількох культур одночасно, котрі взаємодіяли, або й конкурували, а то й відкидали одна одну»³⁰.

²⁸ Див. напр.: Козляков В. Н., Севастьянова А. А. Культурная среда провинциального города // Очерки русской культуры XIX века. Т. 1. – С. 125–203; Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. – М., 2008; Куприянов А. И. Русский город в первой половине XIX века: общественный быт и культура горожан Западной Сибири. – М., 1995; Куприянов А. И. Городская культура русской провинции. Конец XVIII – первая половина XIX века. – М., 2007.

²⁹ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 118.

³⁰ Шандра В. С. Київ в ХІХ – на початку ХХ ст. // Ілюстрована історія Києва. – К., 2012. – С. 35.

Як на нашу думку, етнічна розмаїтість виступала визначальним чинником міського культурного життя і в решті міст регіону. Щоправда, у повітових містах та містечках Правобережної України, які входили в смугу осілості євреїв, на відміну від Києва, значно вищою була частка єврейського населення. Чисельне домінування серед міських етносів давало шанс євреям відігравати все більш вагому роль у містах Правобережжя не лише в економічному, а й у культурному плані. Однак єврейська етнічна спільнота залишалася найбільш замкненою спільнотою, на культуру, побут і співжиття якої суттєво впливала релігія. Й тому вона була не здатна продукувати такі культурні новації, які б поширювалися на усе міське населення.

По-друге. Креативну міську культуру у першу чергу було під силу продукувати лише освіченій міській еліті. Такою в містах і містечках Правобережжя довготривалий час виступала польська шляхта. Насамперед у її середовищі набуває поширення світська освіта. А вже згодом до неї долучаються й інші соціальні категорії містян. Щоправда, після невдалих спроб відродити незалежність Речі Посполитої, шляхта, уособлюючи польську культурну традицію у містах Правобережжя, мусила поступитися своїм домінуванням російській культурі як державній офіційній культурі.

По-третє. Роль держави в організації культурного довкілля у міських осередках життя Правобережної України була дуже вагомою. Приєднавши Правобережжя України в результаті другого і третього поділів Речі Посполитої, Російська імперія мала намір включити її до загальноросійського культурного простору. І саме міста мали стати форпостами поширення російської культури через різні канали комунікації – школу, культурно-освітні осередки, організацію масових культурних заходів тощо.

Особливо відчутним російський державний чинник у творенні міського культурного середовища став після поразки двох польських повстань. Російській імперії таки вдалося перервати культурні традиції Речі Посполитої у містах Правобережжя. Однак суто російськими в культурному вимірі вони усе ж не стали. Розмаїття етнічного складу міського населення дозволяє трактувати міське культурне життя Правобережжя не лише як російське, а й як усе ж таки польське, чи то як єврейське, й у дуже обмеженому просторі (це вже переважно на початку ХХ ст.) – як українське.

По-четверте. Як і повсюди в Російській імперії, у містах українських правобережних губерній головним компонентом культурного середовища виступали школи. Специфіка досліджуваного регіону проявлялася у тому, що окрім російських державних навчальних закладів тут функціонували і польські (у різні періоди як легальні, так і таємні), а також єврейські школи.

Вже сама присутність навчальних закладів у містах продукує культуру, складовою якої завжди виступала освіта. Прикметно, що у

тлумачному словнику В. Даля – сучасника тієї доби, визначення культури подавалося у значенні «освіти – розумової і моральної» («образование, умственное и нравственное»)³¹.

В сучасній гуманітарній науці в культурі виділяють інтелектуальне (розумове) і духовне (моральне) начала. Міські школи в досліджуваний період виступали своєрідним фундаментом культурної складової життя міст з її інтелектуальним і духовним потенціалом, визначали потенційні можливості та напрямки її поширення в міському соціумі та ширше – на увесь регіон³².

На нашу думку, саме навчальні заклади одними з перших долучилися до формування культурного простору повітових міст та містечок Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. Адже інших осередків культурного життя, принаймні у першій половині XIX ст. могло й не існувати, за винятком хіба що тих, які були пов'язані із функціонуванням магнатських садиб у окремих міських поселеннях (Рівне, Дубно, Заслав Волинської; Немирів Подільської, Умань, Біла Церква Київської губерній), або ж храмів різних релігійних конфесій. Відомо, що такі культурні осередки, як бібліотеки, культурно-просвітницькі організації (значно рідше – театри, музеї, художні виставки тощо), починають поширюватися у повітових містах трьох правобережних губерній у пореформену добу, й лише на початку XX ст. стають уособленням культурного виміру міського провінційного життя.

В цьому зв'язку прийнятним може бути використання терміна «освітньо-культурне середовище». Адже на етапі формування соціального простору, в якому функціонує культура, духовно-інтелектуальне життя мешканців переважної більшості міст Правобережної України зосереджувалося навколо освітніх закладів. Виступаючи основним соціокультурним елементом міського простору, школи упродовж усього досліджуваного періоду, окрім основного свого призначення – надання відповідного рівня знань (початкового чи то середнього) певній частині міського населення, «приміряли» на себе роль ще й модератора культурного життя міст. При цьому школа одночасно виступала у ролі і культурно-просвітницької установи, і елемента культурно-інформаційної комунікації як засобу поширення знань через діяльність шкільної бібліотеки, власного книжкового магазину, організацію окремих форм культурного дозвілля учнів тощо.

Віддаючи належне пріоритету освіти й усьому, що з нею пов'язане (зокрема, поширення грамотності, освіченості на усе більшу частину міського соціуму), варто мати на увазі, що в освітньо-культурному

³¹ *Даль В.* Толковый словарь живого русского языка. – Т. 2. – М., 1979. – С. 217.

³² *Очерки русской культуры XIX века.* Т. 1. – С. 6.

середовищі повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., попри безумовну слабкість інших соціокультурних елементів, таки були присутні й публічні бібліотеки, друкарні із їхньою продукцією. Як і повсюди в містах Російської імперії, тут також, хоча й дуже повільно, формувалася мережа книжкової торгівлі, організовувалася передплата на газети та журнали. З часом до міст української правобережної глибинки докотилися й такі реалії культурного життя столичних міст та локальних центрів, як театри, музеї, художні виставки тощо.

По-п'яте. В останній третині XIX – на початку XX століть у містах правобережних українських губерній ініціативу від держави у творенні міського освітньо-культурного середовища усе активніше перебирає міська громадськість. Це могли бути як окремі приватні особи, так і органи міського самоврядування, а також різноманітні культурно-просвітницькі організації, товариства. Якщо виборні самоврядні структури в своїх освітньо-культурних ініціативах усе ж таки реалізували державні наміри щодо формування єдиного російського культурного простору, то після подій російської революції 1905 року чимало громадських добровільних об'єднань намагалися реалізувати такі культурні проекти, які у першу чергу сприяли б утвердженню окремо польської, єврейської, чи то української ідентичності. І з новою силою загострюється змагальний процес між різними етнічними культурами в містах Правобережної України, тільки вже на вищому рівні. Однак потуги до участі в уявному змаганні міської української спільноти виявилися мінімальними і в цьому регіоні українських етнічних земель.

Якщо услід за Г. Зіммеlem сприймати культуру (у тому числі й міську) як «шлях від замкнутої єдності через розвинуте різноманіття до розвинутої єдності»³³, то у повітових містах і містечках Правобережної України в умовах Російської імперії освітньо-культурне середовище такої єдності не змогло продемонструвати.

Сподіваємося, що простеження усіх етапів його формування дозволить з'ясувати специфіку творення духовної та інтелектуальної складової міських осередків життя в одному із регіонів українських етнічних земель, відтак пролити світло на специфіку української урбаністичної моделі у пізню нову добу.

³³ Зиммель Г. Понятие и трагедия культуры // Избранные работы. – К., 2006. – С. 82.